

MARAŞ'TA ERMENİ NÜFUSU: OSMANLI SON DÖNEMİ, MÜTÂREKE ve MİLLİ MÜCADELE YILLARI

Armenian Population in Marash: The Late Ottoman Period, Armistice and National Struggle Years

Mehmet Yetişgin*

Özet

Osmanlı son döneminde Halep vilayetine bağlı bir sancak olan Maraş merkez ile Zeytun (Süleymanlı) kazaları Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisinde sıkça yaşadığı yerlerden idi. Bunda, bölgenin coğrafik özelliği kadar, ticaret yolları üzerinde olması ve zengin tarım yapılan ovalara sahip bulunması etkili olmuştu. Osmanlı toprakları içerisinde Maraş, her ne kadar Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerden birisi idiyse de buradaki Türklerin nüfusu oldukça fazla idi. Maraş merkezde Ermenilerin oranı, Katolik ve Protestanlar dahil, yüzde otuzlara varırken, sancak genelinde bu oran yüzde yirmilere gerilemekteydi. Bunda, Zeytun dışındaki kazalarda—Elbistan, Pazarcık, Andırın, Göksun—Ermenilerin nüfusunun oldukça önemsiz miktarda olması etkili olmuştur.

Bölgede sürekli ayaklanmalara karışan Ermeniler, Büyük Savaş sonrasında, Maraş'ın Fransızlar tarafından işgali sırasında, Fransız işgal güçleri ile birlikte Türklere karşı savaşmış, Fransızlar yenik olarak bölgede ayrılınca da onlarla birlikte gitmeye karar vermişlerdir. Şehirde kalan Ermenilerin en son ayrılan kabileşi, Ocak 1922 tarihinde olmak üzere, Maraş'tan ayrılmışlardır.

Anahtar kelimeler: Türkler, Ermeniler, Maraş, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye.

Abstract

In the last years of the Ottoman Empire, Marash was a sub-province within Aleppo and was housing a large number of the Armenians. In the density of the Armenian population, Marash's geographic aspects, its important location on trade routes and its arable lands played important roles. Although, Marash housed a large number of the Armenians, their number was much smaller than the Turks. The percentage of the Armenian population, including the Protestants and the Catholics, in the city of Marash was around 30 percent, while this percentage dropped to around 20 in the whole sub-province. In this, unlike Zeytun, other *kazas* (districts)—Elbistan, Pazarcık, Andırın, Göksun—contained very few Armenians when they were compared to the Muslim population.

After the Great War, the Armenians of the region, who had usually been on an open revolt against the state, sided with the French invading forces and fought against the Turks. When the French had to leave the region as a vanquished force, the Armenians wanted to leave the region with them. Thus, the last group of Armenians who left Marash was in January 1922.

Key words: The Turks, the Armenians, Marash, the Ottoman Empire, Turkey.

* Yrd. Doç. Dr., KSÜ, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, 46000/Kahramanmaraş.
Tel: 0535 930 5230 e-mail: memyet@yahoo.com

Osmanlı Son Döneminde Ermenilerin Maraş'taki Nüfusları

Osmanlı son döneminde Halep eyaletine bağlı Maraş sancağı, Ermeniler için her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuş ve Ermeniler orada oldukça iyi ekonomik koşullara sahip bir azınlık olarak yaşamışlardır.¹ Ermenilerin Maraş'taki nüfuslarının sıklığında, şehrin ticaret yolları üzerinde kurulmuş olması kadar, şehri çevreleyen dağlık coğrafyanın Ermenilere tarihleri boyunca sığınma ortamı sunması da etkili rol oynamıştır. Şehirdeki ticaret, esnafılık, tıp, kuyumculuk ve diğer birçok zanaat kolları ve para getiren işler ve uğraşlar büyük ölçüde Ermenilerin kontrolü altında kalmıştır. Birçok Ermeni ailesinin zenginlikleri şehrin sınırlarını aşarak, ulusal ve uluslar arası alanda iş yapan şirketlere sahiplikle pekişmiştir. Bunlardan Hırlakyan ailesi, ki Maraş Ermenileri arasında en zenginlerinden birisi idi ve Osmanlı mebusan meclisine temsilci de gönderebilmişti, şehirdeki çarşının büyük bir kısmına sahipti. Onların zenginliği, şehirdeki binalara kadar yansımıştı. Ermenilerin evleri çoğunlukla taştan, daha sağlam yapılı ve büyük olarak inşa edilmekteydi. Şehrin para getiren iş kolları çoğunlukla Ermeniler tarafından işletilmekte ve sahiplenilmekteydi. Ermeniler arasında “Kuyumcuyan,”² “Kitapçıyan,”³ “Bilezikciyan,”⁴ “Ketenciyan,”⁵...vb. gibi soy isimlerin yaygınlığı onların daha çok şehirli olduklarını, ticarete ve sanata dair işlerle meşgul bulduklarını göstermekteydi.

Emperyalist devletlerin çıkarları için Ermenileri bir maşa ve Ermenilerin de ayrılıkçı fikirlerini gerçekleştirmek için bu devletlerin yardımını ısrarla istemeye başlamasından önce, ki buna bir tarih vermek gerekirse, 1856 Islahat Fermanı, 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi, 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Harbi) ve Harbin sonunda imzalanan 1878 tarihli Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları gösterilebilir—ki bu gelişmeler Ermenilerin serbest örgütlenmesine katkıda bulunduğu gibi, yabancıların Ermeniler “adına” Osmanlı iç işlerine müdahale etmesini kolaylaştırmış olduğundan bir “Ermeni meselesi” doğurmuştur—Maraş'ta, ve ülke genelinde, Ermenilerin hallerinde şikayet edecek fazlaca problemleri yok gibiydi. Hattâ hallerinde memnun olmalarını sağlayacak olumlu şartlar belki daha fazla idi. Günlük sosyal, ekonomik, kültürel ve dinî hayatlarında önemli ayrıcalıklara sahip olarak ve genellikle de Müslüman halk ile iyi ilişkiler içinde bulunarak yaşıyorlardı.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının tüm tebaayı eşit gören yaklaşımını, 1863'te “devlet içinde devlet” doğuran Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabulünü⁶ ve 1876

¹ Besim Atalay, *Maraş: Tarihi ve Coğrafyası*, İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1973, s. 187; Yalçın Özalp, *Gazilerin Dilinde Milli Mücadelemiz*, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, (tarihsiz), s. 37. Atalay'a göre, Maraş'ta tüccarın %60'ı Hıristiyan idi. Dışarıya değeri 17,514,000 kuruş tutan kereste, pirinç, cehri yün, yapak, mazi, sahtiyan, kösele, saraçlığa müteallik eşya, alaca ve aba halı, kilim, fıstık, ham deri, katran, biber, fasulye, üzüm, pekmez, yağ, peynir, kanep, koltuk ve sandalye satmakta, dışarıdan ise değeri 5,050,000 kuruş olan basma, bez, kahve, şeker, un, sabun, gaz, tuz, kösele, demir, bakır, ve cam almaktadır. Maraşlı pek zengin değildir.

² 235 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 562; 234 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 400, 623.

³ 235 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 632; 234 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 623, 638.

⁴ 234 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 400, 514.

⁵ 234 Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili, belge no. 666.

⁶ Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 207-208.

Kanun-u Esasi'nin ilanını ve Meşrutiyet rejimine geçilmesini, Ermeniler ve diğer azınlıklar için büyük adımlar olarak görmek gerekir. Bu adımlar, azınlıkların devlete karşı sadakatle bağlanmasını ve devletin daha ileri ve özgürlükçü bir yapıya ulaşmasını amaçlayan olumlu gelişmelerdi. Aynı zamanda bu yenilikler, baskı ve ayrımcılığı bahâne ederek doğacak ayrılıkçı azınlık emellerini engelleyecek siyasî bir ortamın doğmasını amaçlamıştı. Ermeniler gibi ülkenin geneline yayılmış halde yaşayan ve hiçbir bölgede mutlak çoğunluğu oluşturmayan toplumlar için, bu gelişmeler son derece önemli idi. Dahası, Osmanlılar, Ermeniler lehine daha fazla yenilikler yapmayı da kabullenmişlerdi. *Millet-i Sadıka* olarak bilinen Ermeniler, padişahın ve Osmanlı Hükümetinin iyi niyetine ve korumasına sahip olarak birçok üst düzey memuriyet ve görevlere getirilmişlerdi.⁷ Müslüman halk ile ilişkilerinde de birbirine güven oldukça gelişmişti. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, Müslüman olsun, gayrimüslim olsun, gerek iş ve gerekse tatil için bir yere gittiklerinde, evlerini ve geride bıraktıklarını komşuları olan Müslim ve gayrimüslimlere emanet etmekten bir sakınca görmemiş olmalarıdır. Ayrıca, şer'îye mahkemelerinde görülen davalar için, Müslümanların Ermeni, Ermenilerin de Müslüman vekil tuttukları sık görülen bir olgu idi.⁸ Günlük hayatta toplumlar ve dinler arası hoşgörü ve güven tesis edilmişti. Bu hoşgörü ve güven ortamı, içeriden doğan dinamiklerden ziyade, dışarıdan alınan zararlı etkilerle bozulmuştu.

Bu bağlamda, on dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren, emperyalist çıkarlar, dış kışkırtmalar, misyonerlik faaliyetleri, yabancı okulların “Ermeniciliği” geliştirme çabaları, milliyetçilik akımına katılmış Ermeni din adamı ve diğer ileri gelenlerin kışkırtmaları, Avrupa’da okuma fırsatı bulan Ermeni gençlerin yıkıcı fikirlerle dolu olarak ülkeye dönerek ayrılıkçı fikirlerini geniş halk kitlelerine yaymaları, ve bunların ötesinde Osmanlı Devleti’nin zayıflığının sunduğu müsait ortam, Ermenilerin ayrılıkçı fikirlerle dolmasına yol açmıştır. Ermeniler, ayrılıkçı fikirlerle devlete ve içinde buldukları topluma yönelik olumsuz davranışlarda bulundukça, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki mesafenin artmasına yol açan bir süreç doğmuştur. Asırlarca Türklerle birlikte yaşamış, dilleri, kültürleri ve sosyal hayatları ile Türk komşularından pek ayrılmaz bir bütünlüğe ulaşmış olsalar da,⁹ bu gelişmelerin sonucu artan dinî bağnazlık ve etnik ayrımcılık, Ermenileri içinde yaşadıkları devlete karşı tavır almaya ve düşmanca örgütler kurarak yabancı güçlerle işbirliğine itmiştir.

Ermenilerin ayrılıkçı ve militanca tavırlarını ve ayaklanmalarını en yakında yaşayan yerlerden birisi Maraş sancağı, ve özellikle de sancağa bağlı Zeytun (Süleymanlı) kazası olmuştur. Zeytunlu Ermeniler “çend seneden berü hâl-i isyânda” olup, özellikle Fransa imparatoru tarafından desteklenmişlerdir.¹⁰ Yabancı desteğini yanlarında gören Ermeniler, kendi ülkelerinin kanunlarına saygılı olmak yerine, yabancıların desteğine dayalı, hayalci ve gerçek dışı bir ortama itilmişlerdir. Dolayısıyla,

⁷ İsrail Kurtcephe, “1915 Ermeni Tehciri ve Doğurduğu Sonuçlar,” *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 5. Kurtcephe'ye göre, “Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyük elçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 üniversite öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir.”

⁸ *235 Nolu Maraş Şer'îye Sicili*, belge no. 562, 545; *234 Nolu Maraş Şer'îye Sicili*, belge no. 574, 626, 666, 552, 564.

⁹ Bu konuda *Maraş Şer'îye Sicillerine* bakınız. Mahkeme kayıtlarında anlaşıldığı gibi, Ermeniler ile Müslümanlar birbirine güvenmekte, Ermeniler birçok Türk-İslam ismini—Feride, Fuat, Murat gibi—kendi çocuklarına vermekteydi.

¹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 116.

Ermeniler bu yerlerde bağımsızlık amacına yönelik mücadeleye sıkça başvurmuşlardır. Ancak, bölgenin demografik yapısı ve tarihi onların amaçlarına ulaşmada en önemli engeli teşkil etmiştir. Her ne kadar Maraş bölgesi Osmanlı toprakları içerisinde Ermeni milletinin en fazla bulunduğu yerlerden birisi olsa da,¹¹ Türkler bölgenin ezici çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu çalışmada, Müslim, gayrimüslim ve, özellikle, Ermenilerin Osmanlı son döneminde Maraş sancağındaki nüfusları incelenecektir. Bu bağlamda, onların savaş ve mütareke yıllarındaki durumu ve şehrin Fransızlar tarafından işgali ve bu işgalin sona ermesinden sonraki demografik yapılar ve değişimler üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Halep vilayetine bağlı Maraş sancağında Ermeniler yoğun olarak yaşamaktaydılar. Bu yoğunluğun sebepleri arasında, uzun yıllar Anadolu üzerinde nüfuz mücadelesine girmiş olan Bizans, Türk, Moğol, Haçlı ve Memluk güçleri arasındaki savaşların ve nüfuz mücadelesinin önemli bir etkisi olmuştur. Ermeniler, kendilerini daha kolay savunulacakları ve aynı zamanda zengin topraklara ve ticaret merkezlerine yakın olan Toros Dağlarını kendileri için yaşama alanları olarak seçmişlerdir. Bu nedenle, Çukurova ve çevresindeki Toros Dağları, Ermenilerin köy, kasaba ve kalelerine elverişli ortamlar sunmuştur.¹² Bundan dolayı, Maraş gerek zengin ve sulanabilir ovaları, ve gerekse de güney ile kuzey arasındaki önemli geçitler üzerinde kurulu ticarî merkeziliği nedeniyle Ermenilerin çokça yerleştiği bir yer olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ise devlete başkaldıran Ermeniler için doğal savunma ve mücadele alanı sunan Toroslar, özellikle Zeytun kazası, Ermenilerin yaşadıkları vazgeçilmez alanlar arasında yer etmiştir.¹³ Burada sık sık devlete karşı ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmalardan özellikle 1895 Zeytun ayaklanması büyük oranda can ve mal kaybına yol açmıştır. Bu ayaklanma sırasında sadece Türk asker ve sivilleri arasında 20.000 civarında insan hayatını kaybetmiştir. Ayaklanma, büyük devletlerin araya girmesiyle tam olarak bastırılmamış, büyük devlet konsoloslarının yerinde yaptıkları araştırma, arabuluculuk ve baskıları nedeniyle asilerle Osmanlı hükümeti arasında anlaşmaya varılmış, isyancı Ermeniler yabancılar kontrolünden olarak yurt dışına çıkarılmıştır.¹⁴

Her ne kadar bölgede Ermeni nüfusu İmparatorluk içerisindeki en yoğun yerlerden birisini teşkil etmişse de, Ermeniler Maraş sancağında toplam nüfus içerisinde sadece bir azınlık olarak kalmışlardır. Ermenilerin, Maraş sancağı ve özellikle de Maraş kazası dahilinde ne kadar nüfusları olduğunu birçok kaynaktan incelemek mümkündür. Bunlardan ilki Osmanlı resmî kayıtları olup, Halep Vilayeti Salnamesi, Osmanlı Devlet salnamesi ile Osmanlı genel nüfus sayımlarına dayanırken, ikincisi yabancı gözlemciler ile Ermenilerin tahmini kayıtlarına dayanmaktadır. Ayrıca, bölgedeki demografik yapı

¹¹ Justin McCarthy, "The Population of the Ottoman Armenians," *The Armenians in the Late Ottoman Period*, editör Türkkaya Ataöv, Ankara: The Turkish Historical Society, 2001, s. 64-85.

¹² Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara: Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1990, s. 1.

¹³ Erdal İter, "*Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780 – 1915)*", Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 66; Memet Yetişgin, "The Muslim and Non-Muslim Population in Maraş and Zeitun Revolt of 1895," *Review of Armenian Studies*, vol. 1, no. 4 (2003), s. 107.

¹⁴ Bu konuda bakınız, Erdal İter, "*Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları, 1780 – 1915*", Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995; Memet Yetişgin, "Maraş'ta Müslim ve Gayrimüslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı," *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2002.

hakkında köy ve mahalle isimleri ile davaların genel içeriklerini sunan şer'îye mahkemelerinde tutulan kayıtlar önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı belgeleri de oldukça önemli bilgiler içermektedir. O dönemde yaşayan kimselerin gözlem ve geride bıraktıkları yazıları da, bölgenin nüfusunun anlaşılmasında etkili kaynaklar arasında görmek gerekir. Dahası, Ermenilerin kilise kayıtları ve gözlemlere dayalı tahminleri de nüfusun belirlenmesinde önemli kaynaklar olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak, siyasî amaçlı olarak batının desteğini arayan Ermeni kilisesinin rakamlarında genellikle abartılı yaklaşımlara rastlamak mümkündür.

Hemen belirtmek gerekir ki, bir ülkede gerçeklere en yakın nüfus sayımı ancak orada yaşayanların tek tek sayılması ile gerçekleştirilebilirdi. Bu da ancak belli aralıklarla yapılan genel nüfus sayımlarıyla ortaya konabilirdi.¹⁵ Bu bağlamda, Osmanlılar gerek asker toplamak ve gerekse de halkı vergilendirmek için doğru ve gerçekçi nüfus sayımlarına ihtiyaç duymuşlardır. Onlar, on dokuzuncu asırda, ilki 1831'de olmak üzere, birçok defalar genel nüfus sayımları yapmışlardır. Her ne kadar resmî kayıtlar da mükemmellikten uzak ve eksiklikler içeriyorsa da,¹⁶ bu eksiklikler Müslim ve Gayrimüslim her iki taraf için de geçerli idi. Birinciler askere gitmek kaygısından ve ikinciler de askerlik bedeli (bedel-i askeriye) vermemek fikri ile sayılarını az göstermek çabası içinde olduklarından, resmî kayıtlar farklı gurupların oranı dikkate alındığında her zaman gerçeğe daha yakın bilgileri içermişlerdir.¹⁷ Yabancı gözlemcilerin tahminleri ile Ermeni kayıtlarına gelince, bunlar nüfusun gerçek yapısını göstermede yetersiz kalmışlardır. Bunda bu verilerin tahminlere dayalı olması yanında, politik çıkarlar için yapılmış olmasının etkisi olmuştur. Yabancılar politik ve propaganda amacı ile kendi arzularına yönelik istatistikler ileri sürerken, Ermeniler batılı devletlerin ilgilerini çekmek ve desteklerini alabilmek için kendi nüfuslarını abartılı gösterme eğiliminde bulunmuşlardır.

Maraş sancağının nüfusu ile ilgili en kapsamlı kaynaklardan birisi Osmanlı son döneminde hazırlanmış ve birçokları günümüze kadar kalmış olan Halep vilayeti salnameleridir. Vilayetin idarî, coğrafi, ekonomik, nüfus ve diğer yönleri ile kısa açıklayıcı bilgiler ve istatistikleri içeren yıllıklar, Maraş sancağının nüfusunu Müslümanlar ve ayrıntılı bir şekilde gayrimüslimler olarak vermektedir. Gayrimüslimler dinî mezhep yönünde ayrı ayrı sayılmakta, etnik olarak verilmemektedir. Bu durumda Ortodoks nüfus içerisinde Hristiyan Ermeni, Rum veya Arap bulunabilmektedir.

Nüfusla ilgili verilere bakıldığında, Ermenilerin Maraş sancağında oldukça azınlıkta oldukları, sadece merkez kaza ile Zeytun (Süleymanlı) kazasında yoğunlaştıklarını görmek mümkündür. Özellikle Zeytun kazasında önemli bir çoğunluğa sahip olan Ermeniler, Zeytun'un çevre köylerinin de göz önüne alındığı bir istatistikte buradaki nüfuslarının Müslüman nüfus ile dengelendiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Hattâ, Zeytun'un "*etrâfi hep kabâil-ü aşâir-i islâmiyye ile muhât*"¹⁸ idi ki bu Türkmen göçebe boylarının varlığı bölgenin demografik yapısını Türkler lehine değiştirmekteydi.

¹⁵ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çeviren Bilge Umar, İstanbul: İnkılap, 1998, s. 3.

¹⁶ Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893." *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), 239-240.

¹⁷ Memet Yetişgin, "Maraş'ta Müslim ve Gayrimüslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı," *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, 2002, s. 50.

¹⁸ Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, s. 123.

Halep vilayeti yıllıklarına göre, Büyük Savaş öncesi vilayet genelinde toplam 667.790 insan yaşamaktaydı ve bunun 49.486'sını Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeni oluşturmaktaydı.¹⁹ Tablo 1'den de görüldüğü gibi, birçok yabancı kaynakların ifadesinde de Maraş'taki Ermeni ve diğer azınlıkların nüfusu, Müslüman nüfus karşısında oldukça azınlıkta kalmıştır. Buna göre 1895 ile 1902 yılları arasında belli aralıklarla yapılan sayımların işlendiği Halep vilayeti yıllıklarına göre Maraş merkez nüfusu 54.000 ile 60.000 arasında görülmektedir. Bu nüfusun yaklaşık 37.000 ile 44.000'ini Müslümanlar ve geri kalanını azınlıklar oluşturmaktaydı.²⁰ İngilizlerin Anadolu'daki baş konsolosu Albay Sir C. Wilson'un Mart 1882'de İngiliz dışişlerine gönderdiği ve Anadolu'nun idarî taksimi ile nüfusunu gösteren tabloda, Maraş sancağının Hıristiyan nüfusu 30,492 (%21), Yahudi nüfusu 206 ve Müslüman nüfusu 109,648 (%78) olarak verilmektedir.²¹ 1895 tarihi itibarıyla Maraş merkezde gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranının % 32 iken, Maraş sancağı genelinde (Tablo 2 ve Tablo 3) bu oranın % 21'e gerilediği görünür ki, bunda Maraş'ın Zeytun hariç diğer kazalarında—Andırın, Elbistan, Pazarcık—gayrimüslim nüfusunun önemsiz bir oranda olmasının etkisi görülmüştür. Bu veriler doğrultusunda, Maraş sancağı içerisinde Ermeniler, Maraş merkez ve Zeytun'da (Tablo 4) toplanmışlardı ve diğer kazalarda az sayıda bulunmaktaydılar.

Vilayet salnamelerine göre Zeytun kazasının 1900 tarih itibarıyla azınlık nüfusu 9.352 iken, Müslüman nüfus 8.356 idi. İngiliz konsolosu Barnham'ın memorandumuna göre ise Zeytun'daki Ermenilerin 1895 ayaklanmasından önce nüfusları 7.500. Bu rakam resmî istatistiklerden daha az bir sayıyı göstermekteydi.²² Şunu da belirtmek gerekir ki, özellikle imparatorlukta vilayetler içerisine Halep vilayeti yoğun bir göçebe nüfusuna sahipti ve bunların sayısı çoğu zaman kayıtlara geçmemişti.²³ Eğer tamamı Müslüman olan bu göçebe gruplar istatistiklere dahil edilseydi, Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranının daha yüksek çıkması beklenirdi.

Osmanlı Devlet salnamelerine göre Maraş sancağına bağlı beş kaza—bunlar Merkez kaza, Zeytun, Elbistan, Andırın ve Pazarcık—ve yirmi beş nahiye—isimleriyle Senamlı, Camustil, Bertiz, Nadirli, Gebeli, Küpeli, Atmalı, Aşağı Kılıçlı, Kuşcu, Ceridi, Ufurhali, Yukarı Kılıçlı, Kara Begitli, Şıhlar, Kebâz, Tiyek, Bozlu, Sarı, Güzel, Karadut, Alışan, Göksun, Hacılar, İslâhiye, Kara Bıyıklı—bulunmaktaydı.²⁴ Başka bir kaynakta ise Maraş sancağı genelinde beş nahiye ve 552 köy bulunurken, merkez kazaya bağlı bir nahiye ve 220 köy bulunmaktaydı.²⁵ Maraş civarında 28²⁶ veya 22²⁷ Ermeni köyü olduğu

¹⁹ Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul: Documentary Publications, 1988, s. 363.

²⁰ *Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi*, s. 271; *Hicri 1313 (Miladi 1896) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi*, s. 256; *Hicri 1318 (Miladi 1900) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi*, s. 343; *Hicri 1320 (Miladi 1902) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi*, s. 370.

²¹ Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians 1880-1890*, vol. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 425.

²² Muammer Demirel (editör), *British Documents on Armenians, 1896-1918*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 158.

²³ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 30.

²⁴ *1300 (1882) Tarihli Salname-i Devlet-i Osmâniye*, s. 322.

²⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie II*. Les édition Isis. İstanbul, 2001, s. 86.

²⁶ "The 22 Days of Marash: Papers and teh Defense of the City against Turkish Forces, January-February 1920," *The Armenian Review*, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 384.

²⁷ *Bir Zamanlar Anadolu Ermenileri*, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/birzamanlar/marash.html>.

iddia edilmişti. Bu iddiaya göre Ermeni köylerinin sayısı, toplam köy sayısının ancak %10-11'ine karşılık gelmekteydi. Dolayısıyla Maraş'taki köylerin büyük kısmı Türk köyleri idi.²⁸ Bundan dolayı kırsaldaki yerleşim yerlerinde halkın ezici çoğunluğunu Müslümanlar meydana getirmekteydi. Zaten ziraat ve hayvancılığı birinci derecede kendilerine yaşam kaynağı seçen Müslümanların, ticaret ve sanatı kendilerine birinci derecede gelir kaynağı seçen gayrimüslimlerden ayırtan önemli özelliklerden birisi, Müslümanların kırsal alanlarda çoğunlukta olarak yaşamlarını sürdürmeleri idi.

Halep vilayeti Kuzey Mezopotamya için önemli bir tarım ve ticaret merkezi idi. 1860'ta İngiliz Konsolosu T. H. Skene'nin raporunda,

Kırsaldaki toprakların tümünün sahibi Müslümanlardır. Hemen hemen şehirlerdeki tüccarların tümü Hristiyan'dır. Yaklaşık tüm toprağı işleyenler Müslümanlardır, ve tüm göçebe kabileler Müslüman olan Arab, Kürt ve Türkmenlerdir. Hemen hemen tüm atölye sahipleri Hristiyan'dır,

şeklinde belirtmiştir.²⁹ Daha Türklerin Anadolu'ya yoğun bir şekilde gelip yerleştikleri on birinci asırdan beri Anadolu'nun kırsalı Türkler tarafından nüfuslandırılmıştı. Bunda, onların gelemsinden önce asırlarca süren Bizans-İran ve Bizans-Arap çatışmalarının, Anadolu kırsalını tahrip etmiş olması,³⁰ ve Türklerin de bu kırsalı yeniden canlandırmaya çalışmış olduğu gerçeği anlaşılmaktadır.

Maraş şehir merkezi ve köylerindeki Ermeni nüfus için, Maraşlı bir Türk olan 1875 doğumlu Nacipzade Mehmet Suphi Tolun'un tahminleri,

Maraş'ta Şekerdere ve Kuyucak mahalleleri hemen hemen Ermeni nüfusu ile meskun idi. Bu mahallelerde İslâm nüfusu pek azdı. Diğer mahalleler karışık olup takriben şehrin üçte biri Ermeni, mütebakisi Müslüman ve Türk idi. Kaza ve köylerdeki durum da şöyleydi. Merkeze bağlı Fındıcak, Kışifli ve daha bir iki köy; Yenice kale de Büyükköy ve keza üç beş köy; Andırında beş altı köy Ermenilerle meskundu. Elbistan kasabasında da 100 kadar Ermeni hânesi vardı. Zeytin kasabasıyla Feniz (Fırnız) nahiyesi Mihal ve Alabas köyleri ve daha birkaç köy Ermeni, mütebakisi yani Elbistan, Pazarcık kamilen ve Maraş ile Zeytin ve Andırın kazalarının diğer bilumum köyleri kamilen İslâm ve Türk olup Ermeni nüfus, sancağın takriben sekizde biri kadardı.³¹

Köylerin yanında Maraş, gerek iklim şartlarından doğan zengin bitki örtüsü ve gerekse de Toros dağlarının geçit yerleri üzerinde olması yanında, göçerlerin yıllık yazlıkları—Toros dağları ve yaylaları—ve kışlakları—Çukurova—arasında bulunması nedeniyle göçebe Türkmenlerin—Afşarlar, Tacirliler, Reyhanlılar ve diğerlerinin—çokça görüldüğü bir bölge idi. Kendi köylü ve hattâ Maraş şehir halkının çok sayıda yetiştirdiği inek, dana, öküz, keçi, koyun gibi büyük ve küçük baş hayvanlar ile göçebelerin koyun, keçi, deve ve atları bölgede hayvancılığın oldukça geliştiğini göstermekteydi. Şer'iyeye

²⁸ Ahmet Hulki Saral, *Watan Nasıl Kurtarıldı: Nur Dağı (Amanoslar), Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da Yapılan Kuvayı Milliye Savaşları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 123.

²⁹ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977, s. 84.

³⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453*, İstanbul: Cem Yayınları, 1977, s. 9-10.

³¹ Özalp, *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 39.

sicillerindeki terekelere bakıldığında birçok mirasçının miras bıraktığı mallar arasında tarla, bağ bahçe yanında büyük ve küçük baş hayvana da rastlanmaktadır ki bu Maraş halkının hem tarım ve hem de hayvancılıkla aynı anda ve yoğun bir şekilde uğraşmış olduğunu göstermektedir.³² Tarım ve hayvancılık ta çoğunlukla Türk ve Müslümanların uğraştıkları iş kolları idi.

Osmanlı son dönemine ait Maraş'taki Ermeni nüfusu ile ilgili Ermenilerin tahminleri Osmanlı kayıtlarından farklılık göstermektedir. Bu tahminlerden birisine göre, Maraş merkez kazası, Elbistan ve Pazarcık'ta 30.000 Gregoryen (Apostolic), 4.000 Katolik ve 3.500 Protestan yaşamaktaydı. Yine aynı kayda göre Andırın ve Süleymanlı kazaları ile Fırınz nahiyesinde 27.000 Gregoryen, 500 Katolik ve 500 Protestan bulunmaktaydı. Maraş sancağı içinde toplam Ermeni sayısı 65.500 idi.³³ Bu rakamlar dikkatle incelenip, 1895 yılı için sancağın Osmanlı kayıtlarındaki toplam nüfusu olan 144.728 ile karşılaştırıldığında, Ermenilerin sancaktaki toplam nüfus içerisinde kendi nüfuslarını %40'ın üzerinde gösterdikleri görülmektedir. Bunu yaparken bazen Katolik ve Protestan Ermenilerin sayısal oranlarını, resmî kayıtlardakinden daha az göstermişlerdir.

Osmanlı nüfus sayımlarından güvenilir bir yere sahip olan 1914 tarihli³⁴ ve I. Dünya Savaşı öncesinde yapılmış olan Osmanlı nüfus sayımına göre (Tablo 4) toplamda 73.873 olan Maraş merkez nüfusunun 50.356 kişi ve oran olarak da yüzde 68'ini Müslümanlar oluştururken, 22.404 kişi ile Katolik, Protestan ve Gregoryen Ermeniler şehir nüfusunun yüzde 30'unu oluşturmaktaydı. Geride kalan % 2'lik kısmı ise diğer azınlıklar meydana gelmekteydi. Buradaki istatistiği bilgiler, genellikle yerli ve yabancı tarihçi ve araştırmacıların güvenerek başvurduğu bilgilerdir. *Bir Zamanlar Anadolu'da Ermeniler* adlı kitap da Maraş şehir merkezinde ve şehrin genellikle "kenar mahallelerde" yaşayan Ermenilerin nüfusunu 22.500 olarak vermektedir. Ancak, bu sayının toplam şehir nüfusunun yarısına karşılık geldiğini iddia etmektedir.³⁵

Maraş mutasarrıflığı tarafından 1915 tarihinde dahiliye nezaretine gönderilen ve Büyük Savaş öncesinde, Maraş, Elbistan, Göksûn, İslahiye, Pazarcık, Zeytun (Süleymaniye) kazalarındaki Müslim ve gayrimüslim hâne sayılarını ve nüfusunu gösteren³⁶ cetvele göre, Maraş ve kazalarında, ki bu cetvelde köylerin büyük kısmı işlenmemiştir ve ayrıca İslahiye kazası da cetvel içerisinde gösterilmiştir, toplam 16.897 Müslim hânesi ve 104.086 Müslüman halk yaşarken, 4.503 azınlık hânesi ve 31.370 gayrimüslim halk bulunmaktaydı.³⁷ Buna göre toplam içerisindeki Müslüman hâne oranı yüzde 78.91 ve nüfus oranı yüzde 78.40 iken; gayrimüslim hâne oranı yüzde 21 ve gayrimüslim halk yüzde 21.55 olarak ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar Osmanlı resmî nüfus kayıtları gerçeğe daha yakın ve daha doğru bilgiler içerse de, çoğu yabancılar ve özellikle Ermeniler bu kayıtlara gereken önemi vermemiş, "kaba ve doğru olmayan yabancı tahminleri resmî kayıtlara tercih" etmişlerdir. Bu tahminler pazarlardaki veya kahvehânelerdeki insanlara bakılarak

³² 235 *Nolu Maraş Şer'iyeye Sicili*, belge no. 534, 541, 542, 566, 609, 642, ve 644.

³³ Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, s. 83.

³⁴ McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 86. McCarthy'ye göre Maraş sancağı genelinde Ermeni nüfusu, 1330 (1914) tarihli istatistikteki bilgilere dayanarak, 45.051 idi.

³⁵ *Bir Zamanlar Anadolu Ermenileri*, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/birzamanlar/marash.html>.

³⁶ BOA, *DH. EUM.KLU 10/24, 1333.2a.21*.

³⁷ BOA, *Y.E.E, 37/37*.

yapılmaktaydı ve güvenilirlikleri olmayan tahminlerdi. Genellikle iki farklı kaynağın tahminleri arasında da büyük farklılıklar bulunmaktaydı.³⁸ Ancak, oldukça yaygın şekilde araştırmacı ve tarihçilerin üzerinde durduğu ve özellikle de Ermeni Meselesinin ortaya çıktığı ilk yıllarda basılması nedeniyle önem kazanan Cuinet'in eseri Maraş'ta ki Ermeni nüfusunu resmî istatistiklerden daha az göstermektedir. Bu da resmî kayıtlar üzerinde doğacak şüpheleri ortada kaldıracak ve onlara daha güvenilir bir içerik kazandıracak nitelik kazandırmaktadır. Cuinet'in 1881'de basılan eseri *La Turquie d'Asie*'ya göre (Tablo 6), Maraş sancağının toplam nüfusu 179.853 idi ve bunun 134.438'i Müslümanlardan oluşmakta, gerisini ise gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Buna göre Müslümanların toplam sancak nüfusu içindeki oranı %74.74 idi.³⁹ Anadolu'da bulunarak yerinde tespit etme imkânı bulan Albay C. W. Wilson'un 8 Mart 1882'de gönderdiği raporda, Maraş sancağındaki *Erkek* nüfus ile ilgili içerdiği istatistiği bilgiler resmî rakamları yansıtmaktaydı (Tablo 7).⁴⁰ Protestan din adamı M. G. Papazian ve Antep Koleji öğretmenlerinden H. Krikorian'ın İngiliz konsolosu Barnham'a 1 Ekim 1895 tarihli ortak mektuplarında, Halep vilayeti genelinde 100,000 Hıristiyan ve 500,000 Müslüman yaşadığı vurgulanmıştı.⁴¹

Oysa bazı yabancı kaynakların tahminlerine göre, Maraş sancağında 1912 yılı itibariyle yaklaşık 65.000 Ermeni yaşamaktaydı. 1914'te ise 30.000'i Maraş şehir merkezinde olmak üzere sancak dahilinde 85.000 Ermeni olduğu iddia edilmekteydi.⁴² Birinci Dünya Savaşı öncesinde basılan ansiklopediler de farklı bilgiler vermekteydi. Bunlardan 1914 tarihli Katolik Ansiklopedisi Maraş şehrinde 52.000 insan yaşadığını ve bunun 25.000 kadarının Hıristiyan olduğunu iddia etmekle kalmamış, Katoliklik yanlısı bir içgüdü ile bu Hıristiyanlardan 15.000'inin Katolik olduğunu yazarken, geri kalan 10.000'inin ise "sapkın" mezheplerden kimseler olduğunu iddia etmiştir.⁴³ Diğer bir ansiklopedi ise 50.000 nüfusa sahip olduğunu iddia ettiği Maraş şehrinin, yarı nüfusunu "Türkçe konuşan Ermenilerin" oluşturduğunu yazmıştır.⁴⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında güvenlik nedeniyle Ermenilerin geçici yerleştirmeye tabi tutulmasında Maraş şehrindeki Ermeniler genellikle daha az etkilenmişlerdir. Bir defa bunlardan Katolik ve Protestanlar yanında devlette memur, işçi ve asker olanların sevke tabi tutulmaması,⁴⁵ Maraş mutasarrıfının emirlere rağmen yavaş ve gönülsüz davranması,⁴⁶ hattâ sevk edildikten sonra bile Hırlakyan ailesi gibi tanınmış ve zengin kimselerin tekrar şehre geri gönderilmesi⁴⁷ gibi sebeplerle bir kısım Maraş

³⁸ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), s. 325; Karpat, *a. g. m.*, s. 239.

³⁹ Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, s. 87.

⁴⁰ Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)*, cilt. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 425.

⁴¹ Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1895)*, cilt. 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 320.

⁴² "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of teh City against Turkish Forces, January-February 1920," *The Armenian Review*, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 384 ve 386.

⁴³ "Marash," *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/09636b.htm>.

⁴⁴ "Marash." *1911 Encyclopedia*, <http://1911encyclopedia.org/M/MA/MARASH.htm>.

⁴⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994, s. 39, 54, 58, 72 ve 77.

⁴⁶ Adil Bağdadlılar, *Uzunoluk: İstiklal Harbi'nde Kahramanmaraş*, Kervan Yayınları, 1974, s. 23; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 140.

⁴⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 146.

Ermenilerinin geçici iskân yerlerine gönderilmeleri geciktirilmiş ve savaş sonuna kadar da bu tam anlamı ile gerçekleşmemiştir. Maraş'ta kalan ve geçici iskâna tabi tutulmayan Ermenilerin sayısının 8.845 kişi olduğu da ifade edilmiştir.⁴⁸

Savaşın sona ermesinden sonra Ermeniler, büyük devletlerin de istekleri doğrultusunda Çukurova ile Antep, Maraş ve Urfa'yı içine alan Güney Anadolu'da bir "bağımsız Ermeni devleti" kurmak için yoğun bir şekilde bu bölgeye geri döndürülmüşlerdir. "Buralarda idaresizlik ve anarşi çıkarılarak sonunda Ermenistan'ın ilan edileceği...Gidişat ve takip edilen hareket tarzında kesinlikle iyi niyet eseri" olmadığı, Adana valisi Nazım Bey tarafından 20 Aralık 1918'de Osmanlı içişleri bakanlığını şifreli olarak iletilmiştir.⁴⁹ Peyderpey bölgeye gelen Ermeniler, özellikle Fransızların kendi uniformaları altında gizleyerek soktukları Ermeni çeteleri ve silahlandırdıkları Ermenilerle, Türk ve Müslüman halka karşı baskı, yıldırma ve katliam siyaseti uygulamışlardır.⁵⁰ Mütareke yıllarında 120.000 kadar Ermeni Çukurova'ya geri gönderilirken, 50.000 kadarı da Maraş, Zeytin ve Antep taraflarına gönderilmiştir.⁵¹ Savaş sonunda ve Mondros Mütarekesi ardında, Maraş'ta alınarak geçici yerleşime tabi tutulan 24.000 Ermeni'den 16.000'i Maraş'a dönmüşlerdir.⁵² Maraş'ta Fransız işgali altında Türkler ile Ermeni ve Fransızların arasında savaşın başlamasından önce 18.000 ile 27.000 arasında değişen oranlarda Ermeni yaşadığı belirtilmiştir.⁵³

Maraş'ın Şekerdere ve Kuyucak mahallelerinde çoğunlukta olan Ermeniler, diğer mahallelerde Müslümanlar ile iç içe yaşıyorlardı. Bu tarihte şehir nüfusunun üçte birine sahip oldukları vurgulanmıştır.⁵⁴ Diğer taraftan, Maraş savunması ile ilgili ilk kapsamlı kitabı yazan Adil Bağdadlılar, kitabı *Uzunluk*'da Ermenilerin Maraş Savunması öncesi Maraş'ta 14.000 nüfuslarının olduğunu kaydetmektedir.⁵⁵

Mütareke döneminde Maraş'ta, şehre dönen Ermeniler, ki bunların sayısı 18 ile 27 bin olarak verilmekteydi, Fransızların işgali altında Fransız işgal güçlerine destek vermişler, birlikte yaşadıkları Müslümanlara karşı cephe almışlardır. Zaten Fransız işgal gücünün önemli bir kısmını Ermeni gönüllü güçleri ve Fransız üniformasını giyen Ermeni lejyonları oluşturmaktaydı. Ermenilerin Fransızlar ile birlikte Müslüman halka karşı olan tavırları ve baskıları, Maraş'ta halkın işgalcilere karşı çetin mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadelede Ermeniler Fransızlar ile birlikte Türklere karşı savaşmışlardır. Kanlı geçen savaş sonunda zafer Türkler tarafından kalmıştır. Bunun üzerine işgalci Fransızlar şehri terk etmek zorunda kalmışlardır.

⁴⁸ İsrail Kurtcephe, "1915 Ermeni Tehciri ve Doğurduğu Sonuçlar," *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, s. 15.

⁴⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, 1918-1919*, cilt 2, Ankara. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, belge no, 7.

⁵⁰ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1919-1920*, cilt 3, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, belge no, 35.

⁵¹ Stanford J. Shaw, "The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Clicia," *The Armenians in the Late Otoman Period*, Hazırlayan Türkkaya Ataöv, Ankara: Turkish Historical Society Printing, s. 183-185.

⁵² Yaşar Akbiyık, "Haçin ve Zeytin Ermeni Meselesininin Çözümü," *Türk-Ermeni İlişkileri: 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 116.

⁵³ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany: State University of New York Press, 1973, s. 196; "The 22 Days of Marash," cilt. 30, s. 392.

⁵⁴ Özalp, *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 39.

⁵⁵ Bağdadlılar, *Uzunluk*, s. 123.

Şehirde bulunan Ermenilerin savaş sırasında ve genellikle 6-9.000 arasında ifade edilen kayıpları yanında, 3.000 kadarı şehirde ayrılan Fransız ordusu ile birlikte İslahiye'ye gitmiştir. Fransızların şehri boşaltmasından sonra şehirde kalan 10.000 kadar Ermeni ise canlarına dokunulmadan, güven içerisinde ve Amerikalı öğretmen, doktor ve misyonerler denetiminde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Fransızların, Mustafa Kemal önderliğinde yeni kurulan Türk devleti ile 20 Ekim 1921'de imzaladıkları Ankara Anlaşması gereğince bölgede ve tüm Çukurova'da çekilmeye başlamaları üzerine, Çukurova ve Maraş'ta kalan Ermeniler, gerek kendi yandaşlarının yanlış propagandaları ve gerekse de "bağımsız bir Ermeni devleti" kurma planlarının sonuçsuz kalması nedeniyle bölgeden ayrılmaya karar vermişlerdir. Her ne kadar siyasî otoriteler ve ileri gelen devlet adamları, ki bunlar arasında M. Franklin-Bouillon, Hamit Bey, ve Muhittin Paşa bulunuyordu, geride kalan Ermenilerin can ve mallarına dokunulmayacağı söz ve demeçleri vermişlerse de, Ermeniler bölgeden ayrılarak başka yerlere gitmek kararından vazgeçmemişlerdir.⁵⁶ Böylece Maraş'ta kalan son Ermeniler, kendi istekleri ile ve Amerikalı misyoner ve öğretmenleri gözetiminde, kabileler halinde Ocak 1922'ye kadar şehirden ayrılarak Halep'e, oradan da İstanbul ve Avrupa'ya gitmişlerdir.⁵⁷

Maraş nüfusunun Ermenilerin şehirde ayrılmasından sonra gösterdiği istatistiği değer, Müslüman ve Hıristiyan nüfusun oranlarının resmî Osmanlı kayıtlarına uygun düştüğünü göstermesi bakımından önemlidir. 1928 yılı istatistiklerine göre şehir genelinde 185.000 insan yaşarken, şehir merkezinde bu rakam 50.000 idi.⁵⁸ Şehir merkezinde ve ildeki nüfus ile şehirde ayrılan ve savaş sırasında hayatını kaybedenler birlikte göz önüne alındığında, şehrin savaş öncesindeki nüfusunun resmî Osmanlı kayıtlarına daha yakın ve bir bağlamda bu kayıtlar ile örtüştüğü görülmektedir.

Sonuçlar

Her ne kadar Osmanlı Ülkesi içerisinde Maraş sancağı Ermenilerin çokça yaşadığı yerlerden birisi olsa da Ermeniler, sancağın toplam nüfusunun dörtte veya beşte biri oranında bir nüfusa sahiptiler. Çoğunlukla şehirlerde toplanmış olan bu nüfus ticaret ve sanat kollarıyla meşgul olarak zengin bir hayat yaşamaktaydı.

Maraş kazaları içerisinde Ermenilerin sıkça yerleştiği yerlerin başında Zeytun (Süleymanlı) gelmekteydi. Zeytun kazasının merkezinde Ermeni nüfusu Müslüman nüfusundan fazla idi. Ancak, Zeytun'a bağlı köyler ve bölgede sıkça görülen göçebe Türkler göz önüne alındığında burada da Ermeniler azınlığa düşmekteydi. Ermeni ayaklanma ve başkaldırılarında önemli bir yere ve şöhrete sahip olan Zeytun Ermenileri, coğrafyanın kendilerine sunduğu imkanlardan faydalanarak sürekli başkaldırılarda bulunmuşlardı. Onların ayaklanmasında nüfuslarının kesafeti yanında, belki daha fazla olarak, dağlık ve sarp olan bölgenin etkisi ağır basmıştı.

Maraş sancağı ve aynı zamanda ülke geneli için resmî istatistikler daha güvenilir ve sağlam bilgiler sunmuştur. Bunda, Osmanlı Hükümeti'nin herkesten vergi ve asker

⁵⁶ André N. Mandelstam, *La Société de Nations et les Puissances devant le Problème Arménien*, Paris: 1926, s. 217-219.

⁵⁷ Memet Yetişgin, "Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları, 1920-1922," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt xx, sayı 58, Mart 2004, s. 65-82. Ankara Anlaşması ile yeni kurulan Türk ülkesinde kalan azınlıklara, Avrupa'daki azınlıklara tanınan haklar verilecekti. Bu durum, Ermenilere birçok defâ anlatılmasına rağmen Ermenilerin ülkeden ayrılarak başka yerlere gitmesi engellenememiştir.

⁵⁸ Honigmann, "Mar'ash," *The Encyclopaedia of Islam*. Cilt 3. London: Leiden, 1936, s. 270.

toplama kaygısı yanında, ÷lke idaresi için gerçekçi bilgilere dayanma zorunluluğu etkili olmuştur. Birçok yabancı araştırmacı ve gözlemcinin bıraktığı bilgiler de resmî kayıtlarla örtüşmüştür. Oysa, Ermenilerin bıraktıkları istatistiği bilgiler, onların siyasî çıkarlar peşinde koşmaları ve batının desteğini alma kaygıları nedeniyle abartılı ve eksik bilgiler olarak kendini göstermiştir. Ancak bu bilgiler sürekli olarak batılı tarihçi, gazeteci ve devlet adamının görüşlerini beslediğinden, Osmanlı Devleti aleyhine batıda oluşan olumsuz havaya hizmet etmiştir.

Maraş'ta her zaman azınlıkta kalmış olan Ermeniler, yabancı destekleri ve kışkırtmaları ile sık sık ayaklanmış, son olarak da Fransız işgalcileri ile birlikte hareket ederek, içerisinde yaşadıkları şehrin tarihi, demografik ve insanî değerlerine ters düşmüşlerdir. Çarpışmalar sona erince geride kalanlara dokunulmamış, şehirde yaşamalarını devam ettirmek için gerekli ortam sunulmuştur. Ancak, Fransızların 1921 Ankara Anlaşması gereğince tüm Çukurova, Antep, Maraş ve Urfa'yı Türkiye'ye bırakarak bölgeyi terk etmeye başlamaları üzerine, Ermeniler de bölgede kendi istekleriyle ayrılma yolunu seçmişlerdir.

Tablolar

Tablo 1: Farklı Tarihlerde Maraş Merkez Kazası Nüfusu					
<i>Toplumlar</i>		1895 ⁵⁹	1896 ⁶⁰	1318 (1900) ⁶¹	1320 (1902) ⁶²
İslâm		37,648	40,030	41,563	43,728
Katolik Ermeniler		3,224	3,403	4,247	4,135
Gregoryen Ermeniler		9,148	9,507	9,232	9,270
Protestan Ermeniler		2,874	2,939	2,965	2,622
Yahudi		194	198	207	211
Yabancı		981	--	--	20
Rum Ortodoks		--	--	5	5
Toplam		54,074	56,077	58,219	60,291

Tablo 2: Maraş Sancağının Genel Nüfusu (1312/1895)							
<i>Dinî Guruplar</i>	Maraş ⁶³	Zeytin ⁶⁴	Elbistan ⁶⁵	Pazarcık ⁶⁶	Andırın ⁶⁷	Toplam	% Oran
İslâm	37,648	7,534	37,818	17,892	14,072	114,964	79.43
Katolik Ermeni	3,224	443	307	--	193	4,167	2.87
Gregoryen Ermeni	9,148	8,486	922	12	2,409	20,977	14.49
Protestan Ermeni	2,874	261	306	--	--	3,441	2.37
Yahudi	198		--	--	--	198	0.13
Yabancı	981	--	--	--	--	981	0.67
Toplam	54,073	16,724	39,383	17,904	16,674	144,728	100.00

⁵⁹ Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 271.

⁶⁰ Hicri 1313 (Miladi 1896) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 256.

⁶¹ Hicri 1318 (Miladi 1900) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 343.

⁶² Hicri 1320 (Miladi 1902) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 370.

⁶³ Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 271.

⁶⁴ Aynı yer, s. 273.

⁶⁵ Aynı yer, s. 276.

⁶⁶ Aynı yer, s. 278.

⁶⁷ Aynı yer, s. 279.

<i>Dinî Guruplar</i>	<i>Maraş Merkez</i> ⁶⁸	<i>Zeytun Kazası</i> ⁶⁹	<i>Elbistan Kazası</i> ⁷⁰	<i>Göksun Kazası</i> ⁷¹	<i>Pazarcık Kazası</i> ⁷²
İslâm	46.557	7.702	42.321	19.290	22.441
Ermeni	11.180	9.626	899	2.627	41
Katolik	3.567	502	311	112	--
Rum Katolik	6	--	--	--	--
Protestan	4.057	375	305	122	--
Latin	884	--	--	--	--
Yabancı	1.510	--	616	--	--
Yahudi	213	--	--	--	--
Toplam	67.974	18.615	44.452	22.151	22.482

<i>Dinî Guruplar</i>	<i>1312 (1895)</i> ⁷³	<i>1313 (1896)</i> ⁷⁴	<i>1318 (1900)</i> ⁷⁵
İslâm	7,534	7,777	8,356
Katolik Ermeni	443	489	336
Gregoryen Ermeni	8,486	8,482	8,766
Protestan Ermeni	261	283	250
Toplam	16,724	17,031	17,708

<i>Dinî Guruplar</i>	<i>Nüfus</i>	<i>Oran (%)</i>
Müslümanlar	50.356	68.16
Gregoryen Ermeniler	13.620	18.43
Katolik Ermeniler	3.808	5.15
Rum	11	-
Rum Katolikler	23	-
Protestan Ermeniler	4.976	6.73
Latinler	1.189	1.60
Yabancılar	-	-
Yahudiler	251	0.33
Toplam	73.873	

⁶⁸ Hicri 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 469.

⁶⁹ Aynı yer, s. 478.

⁷⁰ Aynı yer, s. 490.

⁷¹ Aynı yer, s. 498.

⁷² Aynı yer, s. 503.

⁷³ Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 273.

⁷⁴ Hicri 1313 (Miladi 1896) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 260.

⁷⁵ Hicri 1318 (Miladi 1900) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 349.

⁷⁶ Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği*. Dersaadet: Hilâl Matbaası, 1336, p. 34.

<i>Dinler ve Halklar</i>	<i>Nüfus</i>		<i>Yüzdelik (%) oran</i>
Müslümanlar	134.438		74.74
Ermeni Katolik	2.463	12.119	6.73
Ermeni Gregoryen	1.850		
Protestan	7.806		
Rum Katolik	9.165	14.670	8.15
Rum Ortodoks	5.505		
Yahudi	368		
Diğer Hıristiyanlar	18.258		10.15
Toplam	179.853		

<i>Yerleşim Yeri</i>	<i>Müslüman</i>	<i>Hıristiyan</i>	<i>Yahudi</i>	<i>Toplam</i>
Maraş	17,039	8,313	103	25,451
Andırın	7,226	--	--	7,226
Elbistan	14,958	804	--	15,762
Zeytun	8,995	6,126	--	15,121
Pazarcık	11,613	--	--	11,613
Toplam	59,831	15,246	103	75,183
<i>Yüzde Oranlar</i>	<i>%79.58</i>	<i>%20.27</i>		

⁷⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie II*. Les édition Isis. İstanbul, 2001, s. 87.

⁷⁸ Şimşir, *British Documents*, cilt. 2, s. 425.

Kaynakça

- 231, 234, 235 *Nolu Maraş Şer'iyeye Sicilleri*.
Ahmet Cevdet Paşa. *Mâ'rûzât*, hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Akbıyık, Yaşar. "Haçın ve Zeytun Ermeni Meselesinin Çözümü," *Türk-Ermeni İlişkileri: 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453*, İstanbul: Cem Yayınları, 1977.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 1919-1920*, cilt 3, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1997
- Atalay, Besim. *Maraş: Tarihi ve Coğrafyası*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1973.
- Bağdadlılar, Adil. *Uzunluk: İstiklal Harbi'nde Kahramanmaraş*, Kervan Yayınları, 1974
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri*, DH. EUM.KLU 10/24, 1333.2a.21; Y:EE 37/37.
Bir Zamanlar Anadolu Ermenileri,
<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/birzamanlar/marash.html>
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie II*. Les édition Isis. İstanbul, 2001.
- Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği*. Dersaadet: Hilal Matbaası, 1336.
- Muammer Demirel (editör), *British Documents on Armenians, 1896-1918*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Hicri 1300 (Miladi 1882) Tarihli Salname-i Devlet-i Osmâniye*.
Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
Hicri 1313 (Miladi 1896) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
Hicri 1318 (Miladi 1900) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
Hicri 1320 (Miladi 1902) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
Hicri 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
- Honigmann, "Mar'ash," *The Encyclopaedia of Islam*. Cilt 3. London: Leiden, 1936, s. 269-270.
- İlter, Erdal. "Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780 – 1915), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995.
- Karpat, Kemal H. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893." *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978).
- Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany: State University of New York Press, 1973.
- Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Kurtcepe, İsrail. "1915 Ermeni Tehciri ve Doğurduğu Sonuçlar," *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Mandelstam, André N. *La Société de Nations et les Puissances devant le Problème Arménien*, Paris: 1926
- "Marash," *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/09636b.htm>.
- "Marash." *1911 Encyclopedia*, <http://1911encyclopedia.org/M/MA/MARASH.htm>.

- McCarthy, Justin. "The Population of the Ottoman Armenians," *The Armenians in the Late Ottoman Period*, editör Türkkaya Ataöv, Ankara: The Turkish Historical Society, 2001, s. 65-85.
- _____. *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çeviren Bilge Umar, İstanbul: İnkılap, 1998.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, 1918-1919*, cilt 2, Ankara. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
- Özalp, Yalçın. *Gazilerin Dilinde Milli Mücadelemiz*. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık, (tarihsiz).
- Saral, Ahmet Hulki. *Watan Nasıl Kurtarıldı: Nur Dağı (Amanoslar), Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da Yapılan Kuvayı Milliye Savaşları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970
- Shaw, Stanford J. "The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Clicia," *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Hazırlayan Türkkaya Ataöv, Ankara: Turkish Historical Society Printing, 2001, 155-207.
- _____. "The Otoman Census System and Population, 1831-1914," *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978).
- Sonyel, Salâhi R. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Şimşir, Bilal N. *British Documents on Ottoman Armenians (1895)*, cilt 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- _____. N. *British Documents on Ottoman Armenians 1880-1890*, cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- The 22 Days of Marash: Papers and teh Defense of the City against Turkish Forces, January-February 1920," *The Armenian Review*, vol. 30 (Winter 1977-78).
- Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question*, İstanbul: Documentary Publications, 1988.
- Yetişgin, Memet. "Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları, 1920-1922," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt xx, sayı 58, Mart 2004, s. 65-82.
- _____. "Maraş'ta Müslim ve Gayrimüslim Nüfus ve 1895 Zeytun (Süleymanlı) İsyanı," *Kahramanmaraş'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu*, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2002.
- _____. "The Muslim and Non-Muslim Population in Maraş and Zeitun Revolt of 1895," *Review of Armenian Studies*, vol. 1, no. 4 (2003).